

Актуальна тема номера:
“ДОКТРИНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ”

Вступ до актуальної теми

Микола Панов

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6323-6489>
criminallaw2v@gmail.com

УДК 343.01

ДОКТРИНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ НАУКИ І ПРАКТИКИ КРИМІНАЛЬНОГО
ЗАКОНОТВОРЕННЯ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Термін “доктрина (від лат. *doctrina* – вчення) кримінального права” означає відповідне збірне юридичне поняття, зміст якого становить цілісна система логічно узгоджених сталих (тобто визнаних) наукових ідей, поглядів, учень щодо сутності та закономірностей функціонування і розвитку кримінального права та законодавства, кримінального правотворення, практики застосування норм кримінального законодавства та їх удосконалення, а також відносно злочинів як негативних, суспільно небезпечних явищ соціально-правової реальності та покарання за них. Суттєвою рисою доктрини кримінального права (далі – ДКП) є те, що вона слугує у ролі продукту чи певного підсумку фундаментальних і прикладних наукових досліджень, спрямованих на виявлення сутності, змісту й основних закономірностей формування, функціонування і розвитку кримінального права, а також обґрунтування і розробки оптимальних правил практики його застосування. Отримані при цьому знання доктринального характеру відображаються (легалізуються) переважно у наукових працях, судових рішеннях із застосуванням норм кримінального права, науково-практичних коментарях до кримінального законодавства і, що має особливе значення – у кримінально-правових нормах, юридичних конструкціях та інститутах чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України), а також в актах застосування норм кримінального

© Микола Панов, 2020

права. Вказаним видам офіційного визнання (легалізації) ДКП передують достатньо широке обговорення науковою спільнотою і професійними працівниками кримінальної юстиції відповідних ідей, поглядів, учень, теорій, що містять доктринальні положення кримінального права і мають суттєве наукове та практичне значення. У разі переважного схвалення цих положень як прийнятних і з суттєвим науковим і практичним значенням, вони набувають, безумовно, сталого характеру, а тому сприймаються законодавством і судовою практикою України як доктринальні, тобто такі, що мають важливе значення, оскільки відображають сутність і закономірності кримінального права. Крім того, легалізація ДКП і відображення її положень має місце і при розробленні та закріпленні в тексті права його інститутів, норм та юридичних конструкцій, системи понять, категорій, юридичних термінів (понятійного апарату) як логіко-юридичного і лінгвістичного інструментарію, за допомогою якого доктринальні положення включаються у кримінальне законодавство та практику його застосування і доводяться таким чином до відома осіб, яким адресовані норми кримінального закону. Отже, ДКП тісно пов'язане з наукою кримінального права по суті і загалом є його результатом. Однак ці явища нетотожні, їх не можна розглядати як слова-синоніми, що інколи роблять науковці. ДКП – це специфічний нормативно-правовий феномен, що виступає у вигляді комплексного блоку знань (ідей, поглядів, учень, теорій), які оптимально поєднують у собі, по-перше, сучасні досягнення у галузі науки кримінального права, і по-друге, обґрунтований та визнаний практичний, досконалий досвід законотворчої діяльності і практики застосування норм кримінального права у їх загальному вигляді.

Процес формування ДКП є доволі складним і тривалим, базується на положеннях Конституції України, нормах і принципах міжнародного права, відправних положеннях кримінального законодавства, основних інститутах і принципах кримінального права, узагальнених матеріалах правозастосування, на сучасних досягненнях науки, зокрема й науки кримінального права, вбирає досвід, знання і погляди у сфері теорії та практики кримінального права попередніх поколінь юристів-криміналістів, відображає потреби соціально-економічного розвитку суспільства, його правосвідомість, правову культуру, національні правові традиції та досвід кримінального правотворення і правозастосування інших держав.

ДКП може розглядатися на різних рівнях, а саме: галузі права (загальна ДКП) й інституту галузі, окремого вчення або теорії (часткова ДКП). *Загальна доктрина кримінального права* має найбільш високий рівень абстрагування, висвітлює основні та суттєві властивості концептуального характеру, притаманні всім інститутам і нормам кримінального права: визначення кримінального права і законодавства, їх сутності, завдань,

функцій, структури, змісту – все це загальні правові положення концептуального характеру. Часткові ДКП відносяться до сфери інститутів, учень, ідей, теорій і мають більш обмежений, а тому більш конкретизований характер, наприклад, ДКП інституту кримінальної відповідальності, вчення про злочини, вчення про покарання, інститутів незакінченого злочину, співучасті у злочині та ін. Однак у всіх випадках доктрина та її положення виражаються у базових принципах, категоріях і відправних узагальнених правоположеннях (постулатах кримінального права), які визначають ДКП і водночас слугують як основні складові елементів її змісту. Принципи (від лат. *principium* – начало, основа) кримінального права – базові, фундаментальні ідеї та засади, які визначають сутність та зміст і побудову кримінального права, її інститутів і норм. До них належать такі принципи: верховенства права; юридичної (формальної) визначеності кримінально-правових норм; кримінальної відповідальності лише за вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що визнане у законі як злочин; особистої і винної відповідальності; обмеження меж кримінальної відповідальності; диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання та ін. Вказані принципи змістовно відображають ідеї демократизму, гуманізму, справедливості, рівності перед законом і водночас базуються на них. Вони “пронизують” усю сферу кримінального права, всі ідеї, вчення, теорії, норми й інститути кримінального права, визначають їхню сутність і зміст.

Категорії кримінального права являють собою найбільш широкі за обсягом фундаментальні поняття, які відображають і фіксують найзагальніші та найсуттєвіші ознаки явищ (фактів) реальної дійсності у сфері кримінального права. До категорій кримінального права можна віднести такі: “закон про кримінальну відповідальність”, “кримінально-правова норма”, “злочин” (поняття злочин – ст. 11 КК України), “покарання”, “кримінальна відповідальність”, “кримінально-правові відносини”, “склад злочину”, “елементи складу злочину” (“об’єкт”, “об’єктивна сторона”, “суб’єкт злочину”, “суб’єктивна сторона”), “окремі види покарань” та ін. Категорії кримінального права виконують надзвичайно важливу консолідуючу функцію. Інтегруючи знання, що фіксуються у поняттях цієї галузі, категорії узагальнюють їх за предметною і змістовною належністю, виокремлюють та акумулюють найбільш загальні й суттєві ознаки, що властиві відповідним кримінально-правовим явищам на рівні загального. Категорії кримінального права мають важливе теоретичне і практичне значення, вони упорядковують усю сукупність кримінально-правових понять і термінологію, забезпечують їх систематизацію, виконують консолідуючу функцію, надають можливість вибудови понятійних рядів кримінального права як упорядкованої логіко-юридичної системи.

Постулати кримінального права – це узагальнені правоположення аксіоматичного характеру, що доповнюють та конкретизують принципи і категорії кримінального права, відображають суттєві його риси і є загально визнаними. Високий рівень формалізації та узагальнення основних рис і властивостей норм кримінального права, законодавства й окремих положень практики їх застосування надає можливість розробляти і формувати узагальнення аксіоматичного характеру і високого рівня абстрагування – постулати (від лат. *postulatum* – вимога, твердження, що приймається без доведення як вихідне, незаперечна істина), що є підставою визнавати їх елементами доктрини кримінального права (доктринальними положеннями), оскільки відображають його сутність, основні риси завдання та функції. До постулатів можна віднести, наприклад: визначення в законі (ст. 1 КК України) завдань і функцій кримінального законодавства, підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України); визнання злочином лише вчинене особою (фізичною, осудною, що досягла віку кримінальної відповідальності) суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності) безпосередньо і вичерпно визначеного у законі про кримінальну відповідальність; заборону притягнення особи до кримінальної відповідальності за один і той самий злочин більше одного разу (ч. 3 ст. 2 КК України); заборону застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією (ч. 5 ст. 3 КК України); встановлення надзвичайно важливих і принципових положень, згідно з якими злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України (ч. 3 ст. 3 КК України), а також, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню доти, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду – “презумпція невинуватості” (ч. 2 ст. 2 КК України), що (як антитеза – від грецьк. *antithesis* – протиставлення) становить основу принципу “винової відповідальності” як основоположного принципу кримінального права.

Розглянуті основні види (форми) доктринальних положень кримінального права доповнюються і конкретизуються значним масивом юридичних конструкцій, кримінально-правових понять і юридичної термінології як логіко-юридичних і лінгвістичних засобів визначення основних ідей, учень і теорій кримінального права, в яких відображається сутність, зміст і функції цієї галузі права та законодавства, що закріплюється переважно в нормах КК України і в своїй сукупності становлять зміст доктрини кримінального права. Вони є похідними від правових категорій, принципів кримінального права. базуються на них, а тому визнанчють із ними разом сутність і зміст доктрини кримінального права. Вони є похідними від правових категорій, принципів кримінального права, базу-

ються на них, а тому визначають із ними разом сутність і зміст доктрини кримінального права.

Роль доктрини полягає у тому, що її положення мають відправний, установчий характер, вони наповнюють зміст правових норм, юридичних конструкцій та інститутів кримінального права, визначають їх сутність і цільове призначення, а тому мають фундаментальне значення як для теорії, так і для практики кримінального права. При цьому доктринальні положення (принципи, категорії, постулати) повинні перебувати з кримінально-правовими нормами й інститутами права у відношеннях координації та логічної узгодженості. Протиріччя у цих відношеннях потребує обов'язкового перегляду положень ДКП або відповідних норм чи інститутів права для їх з'ясування та оптимального розв'язання відповідними державними інституціями на законодавчому і правозастосовному рівнях. *Практичне (прагматичне) значення ДКП* полягає, перш за все, у впливі її положень на кримінальне законотворення. КК України ґрунтується, зокрема, на таких основних доктринальних положеннях кримінального права України: 1) він єдиний кодифікований, законодавчий нормативно-правовий акт, який містить усі закони України про кримінальну відповідальність; 2) кримінальна протиправність діяння, а також його караність визначаються тільки КК України; 3) закріплення основного принципу цивілізованого кримінального права – “немає злочину – немає покарання без вказівки на те в законі про кримінальну відповідальність”; 4) визнання єдиної підстави кримінальної відповідальності – наявність у вчиненому особою суспільно небезпечного діяння складу злочину, передбаченого КК України; 5) кримінальна відповідальність за вчинене суспільно небезпечне діяння визначається законом, що діяв на час вчинення цього діяння; 6) заборона застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією; 7) закріплення презумпції невинуватості та принципу особистої і винної відповідальності; 8) покарання, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, має на меті не тільки кару, а й виправлення засудженого, а також запобігання нових злочинів як засудженим, так і іншими особами; 9) система покарань, розміщена у КК України, від менш суворих до більш суворих, спрямована на реалізацію гуманістичного підходу у здійсненні кримінально-правової політики при призначенні покарань; 10) покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність; 11) особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання необхідне та достатнє для її виправлення і попередження нових злочинів; 12) наявність низки норм, що надають можливість звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання; 13) відмова від такого покарання, як смертна кара, і заміна її довічним позбавленням волі; 14) наявність низки заохочувальних норм, що стимулюють позитивну посткримінальну поведінку; 15) включення

у Загальну частину КК України самостійного розділу про відповідальність неповнолітніх, норми якого, з урахуванням віку винних осіб, у багатьох випадках пом'якшують відповідальність порівняно з повнолітніми злочинцями, тощо.

Практичне значення доктринальних положень кримінального права полягає також у тому, що всі вони орієнтують правоохоронні та судові органи на неухильне дотримання принципів верховенства права і законності у процесі застосування норм кримінального права, передусім тих, які базуються або ж відображають вказані доктринальні положення. При цьому слід мати на увазі, що положення кримінального права принципового і навіть доктринального характеру (погляди, ідеї, пропозиції та думки окремих науковців, юристів-практиків), які викладені у відповідних наукових і науково-практичних виданнях, не завжди можуть бути використані як аргументи у судових рішеннях із застосуванням норм кримінального права. Це пояснюється тим, що специфічними доктринальними положеннями кримінального права є “заборона застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією” (ч. 4 ст. 3 КК України), а також основоположний постулат кримінального права про те, що “підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом” (ч. 1 ст. 2 КК України). Однак при застосуванні норм, що характеризуються високим рівнем узагальнення понять, які використовуються для визначення ознак злочину, наприклад: вбивство через необережність (ст. 120 КК України), катування (ст. 127 КК України) тощо, або ознак складу злочину, визначених із застосуванням оціночних понять (особлива жорстокість, винятковий цинізм тощо), чи у випадках, коли законодавець застосовує у законі для визначення злочину незавершені переліки ознак, доктринальне тлумачення, безумовно, може бути. При цьому слід пам'ятати загальновідомі доктринальні положення кримінального права (постулати) щодо підстави кримінальної відповідальності, а також заборони застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією.

Теоретичне (наукове) значення доктринальних положень кримінального права зводиться до того, що логіко-юридичні властивості вказаних положень як сталі нормативно-правові узагальнення високого рівня абстрагування відображають найбільш суттєві властивості кримінального права і його інститутів, надають цій галузі права риси визначеності, стабільності, чіткості й одночасно слугують засобами (науковим інструментарієм) подальших досліджень, з'ясування перспектив і напрямів розвитку науки кримінального права, удосконалення кримінального законодавства і практики його застосування.